

ԳԵՂԱՄ ՊԵՏՐՈՍԹԱՆ
ԵՊՀ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՌԱԶՄԱԲԱՂԱՔԱԿԱՆ
ԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ. ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՎԵՐԱԿԱՆ ԳՆՈՒՄԸ
ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ՀԱՐԱՎԻ ՀԵՏ
(1919 թ. հունիս-դեկտեմբեր)

Միացյալ Հայաստանի անկախության հռչակագիրն ընդունելուց առաջ և հետո սառել էին պաշտոնական հարաբերությունները Կամավորական բանակի գլխավոր հրամանատարության հետ, քանի որ Ա.Դենիկինը չէր ուզում ճանաչել Հայաստանի անկախությունը, որը հակասում էր ռուսական կայսրությունը վերականգնելու նրա ռազմավարությանը: Այդ ժամանակ Հայաստանի Հանրապետությունը ինչ-որ չափով ազատ էր գործում արտաքին քաղաքականության բնագավառում: Սակայն 1919 թ. կեսերին բավական սրվեց նրա միջազգային դրությունը, լուրջ սպառնալիքներ ստեղծվեցին նրա անվտանգության համար, որը պայմանավորված էր Հայաստանի Հանրապետության նկատմամբ Թուրքիայի և Ազրբեջանի նոր ագրեսիվ ձգտումներով, ինչպես նաև հարևան Վրաստանի թուրքամետ դիրքորոշումով: Հենց որ Անդրկովկասում ստեղծվում էր բարդ իրադրություն, Վրաստանն անմիջապես կողմնորոշվում էր դեպի Թուրքիան՝ ի վնաս Հայաստանի: Այդպես եղավ նաև այս անգամ: Ընկնելով «երկաթե» օղակի մեջ՝ Հայաստանի Հանրապետությունն աջակցություն էր փնտրում դրսում՝ ձգտելով կենտրոնացնել դիվանագիտական ջանքերը՝ վերականգնելու հարաբերությունները Ռուսաստանի հարավի հետ: Այդ առնչությամբ գեներալ Ա.Դենիկինը գրում է, որ աշնանը Հայաստանի Հանրապետության «կողմնորոշումը» կրկին փոխվեց և դրա հետ կապված փոխվեց նաև վերաբերմունքը մեր նկատմամբ:³¹⁶

Հրաժարվելով զենքի ուժով Անդրկովկասն իր ազդեցություն տակ պահելու մարտավարությունից Ռուսաստանի հարավի Կամավորական բանակի գլխավոր հրամանատարությունը և նրան կից «Հատուկ խորհրդակցությունը» հուլիսի 2-ի գաղտնի հրահանգով իրենց առաջնահերթ խնդիրը համարեցին

³¹⁶ Деникин А., Очерки русской смуты. В 3 книгах. Книга 3, т. 4, т. 5, Вооруженные силы Юга России. М., 2003, с. 253.

ամբողջ մարտավարությունը ուղղել առևտրա-տնտեսական, ֆինանսական համագործակցության ուղին տիրելու Անդրկովկասի տնտեսական լծակներին, ռազմավարական նշանակություն ունեցող օբյեկտներին և դրանով քաղաքական կախվածության մեջ դրել Անդրկովկասի հանրապետությունները: Անդրկովկասում ի դեմս Հայաստանի Հանրապետության հենարան ստեղծելու նպատակով «Հատուկ խորհրդակցությունը» ձգտում էր վերականգնել պաշտոնական հարաբերությունները՝ շահարկելով հանրապետության ներքին ու արտաքին ծանր կացությունը: Ըստ ռուսական քաղաքական գործիչների, անհրաժեշտ էր գործադրել բոլոր ջանքերը, որպեսզի այդ վերամիավորումը որքան հնարավոր է խաղաղ և առանց ցնցումների իրականացվի³¹⁷: Փաստորեն երկուստեք թե՛ Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը և թե՛ Ռուսաստանի հարավի Կամավորական բանակի գլխավոր հրամանատարությունը ձգտում էին վերականգնել պաշտոնական շփումները՝ յուրաքանչյուրը ելնելով քաղաքական տարրեր նկատառումներից, տարբեր շարժառիթներից:

1919 թ. հուլիսին առաջին քայլերը կատարվեցին այդ ուղղությամբ: Հուլիսի 5-ին Օմսկ ուղևորվելու ճանապարհին Գ. Զամոյանը Եկատերինոդարում հանդիպումներ ունեցավ Ռուսաստանի հարավի Կամավորական բանակի գլխավոր հրամանատարության և նրան կից «Հատուկ խորհրդակցության» ներկայացուցիչների հետ: Հուլիս 6-ին Հայաստանի Հանրապետության վարչապետի և արտաքին գործերի նախարարի պաշտոնակատար Ա. Խատիսյանին ուղղած նամակ-զեկույցում Գ. Զամոյանը տեղեկացնում է. «...ինձ ընդունեց գլխավոր հրամանատարի օգնական և «Հատուկ խորհրդակցության» նախագահ գեներալ Ա. Լուկոմսկին: Ընդունելությունը կրում է շատ սիրալիր և նախազգուշական բնույթ:

Գեներալ Ա. Լուկոմսկին ողջունեց Հայաստանի Հանրապետության կառավարությանը՝ ընդգծելով, որ իրեն հայտնի է այն բոլոր ծանր փորձությունների մասին, որ ստիպված կրում է մեր կառավարությունը: Հիշատակեց մեր նկատմամբ Ադրբեյջանի և Վրաստանի թշնամական հարաբերությունների մասին: Հասկացրեցի գեներալ Ա. Լուկոմսկուն, որ Երևանից եկել է մեր կառավարության լիազորված անձը՝ պարզելու Կամավորական բանակի և Հայաստանի հարաբերությունների որոշ հարցեր:

³¹⁷ ГА РФ, ф. 446, оп. 2, д. 34, л. 97.

Ռոստոմիրից ժամանելուց հետո Մարտիրոս Հարությունյանը կատանձնի իր պատասխանատու և ծանր առաքելությունը»³¹⁸։
 'Ի. Զամոյանը նամակը ավարտում է, նշելով, որ ժամանակն է Ռուսաստանի Հարավի Կամավորական բանակի գլխավոր հրամանատարության և նրան կից «Հատուկ խորհրդակցության» հետ վերականգնել պաշտոնական հարաբերությունները»³¹⁹։

1919 թ. հուլիս-օգոստոսին Հայաստանի Հանրապետության ռազմաքաղաքական գրությունը ավելի բարդացավ։ Ագրբեջանի բացահայտ զավթողական նկրտումների առիթով հուլիսի 18-ին արտաքին գործերի նախարարին ուղղած գաղտնի նամակ-ղեկույցում Ագրբեջանում Հայաստանի Հանրապետության դիվանագիտական ներկայացուցիչ Տ. Բեկզադյանը տեղեկացնում է, որ Ագրբեջանի իշխանությունները լայն նախապատրաստություն են տեսնում, օգտագործում են հնարավոր բոլոր միջոցները իրենց ազդեցությունը Զանդեզուրի և Նախիջևանի վրա տարածելու համար։ 'Էրաբաղում, Զանդեզուրում և Նախիջևանում տեղի ունեցող մահմեդական ապստամբությունները սերտ կապ ունեն միմյանց հետ և ընթանում են ագրբեջանական իշխանությունների նախապես մշակված ծրագրով³²⁰։ Թուրք-ագրբեջանական գաղտնի կազմակերպություններն իրենց գործակալների միջոցով աշխատում էին Հայաստանի Հանրապետության տարածքում խորացնել մահմեդականների թշնամանքը՝ նրանց մատակարարելով թե՛ դրամական միջոցներ, թե՛ զենք ու զինամթերք։ Ագրբեջանի իշխանությունները ոչ միայն Հայաստանի Հանրապետության տարածքում, այլ նաև Բաքվում հակահայկական լայն քարոզչություն էին ծավալում՝ հայկական կոտորածի սպառնալիքով։ Ագրբեջանի ղեկավար շրջանների նպատակն էր իրենց գերիշխանությունը հաստատել «մինչև նախկին ռուսական սահմանները և միանալ Տաճկաստանի հետ»³²¹։ Թուրք-ագրբեջանական ղեկավար շրջանները իրենց նպատակին հասնելու համար ծրագրում են Արաքսի հովտով, Օրդուբադի վրայով անցնել Նախիջևան։ Այդ ծրագիրը իրագործելու համար նրանց միակ խոչընդոտը Մեղրին էր՝ շրջակա հայկական գյուղերով։ Ի

³¹⁸ ՀԱԱ, ֆ.Պ-200, ց.1, գ.210, ք.6։ Տե՛ս նաև «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», 1963, Ե., էջ 196-197։

³¹⁹ ՀԱԱ, ֆ.Պ-200, ց.1, գ.210, ք.8։

³²⁰ Նույն տեղում։

³²¹ Նույն տեղում։

դեպ այն ժամանակից առ այսօր Հայկական այդ Հնագույն բնակավայրը թուրք-ազրբեջանական իշխանությունների աչքի փուշն է, մեծ ոսկոր է նրանց կոկորդուս, որ չեն կարողանում Հանել իրագործելու համար ռազմատենչ, վայրենաբարո երկու ժողովուրդների անմիջական կապն ու միավորումը: Այդ արգելքը հաղթահարելու համար ադրբեջանական իշխանությունները այն ժամանակ բանակցություններ էին վարում պարսկական մի քանի «աւագակաբարոյ խաների հետ, որպեսզի յարձակումը սկսելու դեպքում նոքա աջակցեն իրենց ղինակցութեամբ, կրակ բանալով Մեղրու վրայ դիմացի պարսկական բարձրություններից»³²²: Ադրբեջանի կառավարությունը Պարսկաստանի վրայով Նախիջևանի շրջան էր ուղարկել երկու հարյուր հազար փամփուշտ և Սուլթանովի միջոցով երեք միլիոն ռուբլի: Այդ ծրագիրն իրագործելու նպատակով Ադրբեջան էին ուղարկվել նաև 15 թուրքական սպաներ³²³:

Օգոստոսի սկզբին մահմեդականներին հաջողվեց լարված վիճակ ստեղծել նաև Օլթիի, Սուրմալուի, Կարսի շրջաններում: Երկրում ստեղծված ներքին ու արտաքին ծանր դրության մասին գեներալ Ա.Դենիկինը հաղորդում է, որ հուլիս-օգոստոսյան «իրադարձությունները Հայկական բանակին դրեցին անօգնական վիճակում: Պահեստային հրացանների բացակայութունը և ընդամենը 300 հազար փամփուշտի պաշարը սահմանափակում էին նրա մարտունակութունը և իմաստից զրկում զորահավաքը: Այնինչ երկրի ամբողջ հարավը և հարավարևելքը բռնկված էր մահմեդականների ապստամբությամբ: Այն հարավից տարածվում էր դեպի Երևան, սպառնում էր Կարսին և Ալեքսանդրապոլին, իսկ չեզոք գոտում՝ Սադախուուի մոտ, ձգտում էր փակել երկիր անցնող միակ զարկերակը»³²⁴:

Փաստորեն թշնամին Հայաստանի Հանրապետությունը շրջափակել էր «երկաթե օղակով»՝ մեծ սպառնալիք ստեղծելով մայրաքաղաք Երևանին: Իսկ Հայաստանի Հանրապետության այդ շրջանների վերահսկողությունը իրականացնող անգլիական զինվորական հրամանատարությունը օգոստոսի 15-ին հեռանալու էր Անդրկովկասից: Նկատենք, որ անգլիացիները հայամետ դիրքորոշում չունեին. անհրաժեշտության դեպքում

³²² ՀԱԱ, ֆ.Պ-200, ց.1, գ. 50, ք.12:

³²³ ՀԱԱ, ֆ.Պ-200, ց.1, գ. 50, ք.13:

³²⁴ Деникин А., Очерки русской смуты: В 3 книгах.- Книга 3 /т. 4, т. 5, Вооруженные силы Юга России, с. 251.

նրանք ավելի շուտ կանցնեն թուրքերի կողմը: Անգլիական զորքերը ներկայացնում էին Համաձայնության երկրները Անդրկովկասում և նրանց խնդիրն էր ապահովել խաղաղությունը երկրամասում: Այս առումով թուրքերի կողմից Հայաստանի Հանրապետությանը սպառնացող վտանգի պայմաններում անգլիական զորքերի ներկայությունը ձեռնտու էր Հայաստանի Հանրապետությանը: Ահա թե ինչու անգլիական զինվորների հեռանալը Անդրկովկասից մեծ անհանգստություն և մտահոգություն պատճառեց Հայաստանի Հանրապետության կառավարությանը: 1919 թ. հուլիսի 28-ին Փարիզից Ա. Ահարոնյանը արտաքին գործերի նախարարին ուղղած նամակ-գեկուլյցում հաղորդում է. «Հասկանում եմ Ձեր անհանգստությունը անգլիական զորքերի կովկասից քաշվելու լուրերի առթիվ, խնդրում եմ հավատալ, որ նույնիսկ խռովքը մեղ էլ պաշարել և շարունակ և յուրաքանչյուր հեռագիրը մեզ նոր և նոր և հաճախակի դիմումների նյութ են ծառայել»³²⁵: Անգլիական զինվորական առաքելության դուրս բերումը անհանգստություն պատճառեց նաև Ռուսաստանի հարավի զինված ուժերի գլխավոր հրամանատարությանը: Գեներալ Ա. Լուկոմսկին հաղորդում է, որ անգլիական զինվորների ներկայությունը Անդրկովկասում անհրաժեշտություն է: 1919 թ. օգոստոսի սկզբին, երբ տեղեկություններ ստացվեցին անգլիական զինվորների հեռանալու հավանականության մասին, գեներալ Ա. Դենիկինը խնդրեց նրանց չգնալ այդ քայլին, քանզի մտավախություն կար, որ դրանից հետո Անդրկովկասում բուլշևիզմը կարող է տարածվել³²⁶:

Ձգտելով կանխել անգլիական զորքերի հեռանալը՝ Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը Փարիզում իր պատվիրակության նախագահ Ա. Ահարոնյանից պահանջեց բանակցություններ վարել բրիտանական կառավարության ներկայացուցիչների հետ՝ հետաձգելու անգլիական զորքերի դուրս բերումը Անդրկովկասից, ինչպես նաև տեղեկացնել վեհաժողովին թուրք-թաթարական զավթիչների կողմից Հայաստանի Հանրապետությունը օղակելու ու նրա համար ծանր կացություն ստեղծելու մասին: 1919 թ. օգոստոսի 6-ին Ա. Խա-տիսյանին ուղղած նամակ-գեկուլյցում Ա. Ահարոնյանը տեղե-

³²⁵ ՀԱԱ, ֆ. 7-200, ց. 1, գ. 290, թ. 21, գ. 355, մաս I, թ. 16:

³²⁶ Лукомский А., Деникин и Антанта. Революция и гражданская война в описаниях белогвардейцев, М., 1991, с. 93:

կացնում է. «Գրում եմ Ձեզ Պ. նախարարասյեա, որպեսզի դաշ-
նակիցների վրա շատ մեծ հույսեր չդնեք Ձեր որոշումների և
գործողութիւնների ժամանակ և հաշվի առնեք տեղական ույ-
թերի և պայմանների փոխհարաբերութիւնը: Դաշնակիցների և
կոնֆերենցիայի այս թուլութիւնը լավ ծանոթ է թյուրքերին
և մանավանդ Ազրերջանին, որի պատվիրակութիւնը այստե-
ղից անկասկած իրազեկ է պահում և թյուրք և Ազրերջանի
կառավարութեանը և անշուշտ այդ տեղի նրանց բոլոր շար-
ժումները դրա արդիւնքն են: ...Մեր ճիգերը անգլիական կա-
ռավարութեան (մոտ. Դ. Պ.) դատապարտված են ձախողան-
քի»³²⁷: Նամակ-գեկույցը ավարտելով՝ Ա. Ահարոնյանը ավե-
լացնում է, որ կառավարութիւնը նկատի ունենա, որ ա) դաշ-
նակիցները և Փարիզի վեհաժողովը երբեմն անգոր են կոնկրետ
քայլեր կատարելու, հատկապես հեռավոր վայրերում, բ)
թուրք-թաթարները վեհաժողովի այդ անգորութեան մասին
լավ գիտեն, գ) Մեծ Բրիտանիան Կովկասում մտադիր է իր
մուսուլմանական քաղաքականութիւնն իջ հրաժարվել և միշտ
պետք է պաշտպանի թուրքերին ու թաթարներին³²⁸: Օգոստոսի
Ց-ին Ա. Ահարոնյանը դարձյալ Ա. Նատիսյանին ուղղած մեկ
այլ նամակ-գեկույցում տեղեկացնում է. «Նրեք օրից ի վեր ծե-
ծում եմ բոլոր դռները, սեղմում եմ բոլոր ձեռքերը, որ կարող է
որևէ օգնութիւն հասցնել մեզ: Դժբախտութիւնն այն է, որ
անմիջական օգնութիւն է հարկավոր և կարող են անել միայն
անգլիացիք: Անգլիայի բանվորական կուսակցութիւնը գրեթե
բռնադատեց կառավարութեանը ետ քաշել իր ձեռքերը Ռու-
սիայից և մենք դրա զոհներն ենք: Ընդամենը երկու շաբաթ
առաջ ընդունեց մեզ, հաղորդեցին, որ անգլիական կառավա-
րութեան հայտարարութեան համաձայն համայնքների պալա-
տում նրանց զորքերը Կովկասից չպիտի քաշվեն, և հանկարծ
այս փոփոխութիւնը, որ մեզ հանկարծակիի բերեց, այնուամե-
նայնիվ միայն նրանք կարող են մեզ օգնել, այս պատճառով
անմիջապես հեռագրեցի Լոնդոն Լյուդ. Ջորջին, մեղ բոլոր բա-
րեկամ անգլիացիներին, համայնքների պալատի անդամներին
և անգլիական բանվոր կուսակցութեան շեֆ Անգամոլին,
խնդրելով թե հնար է, առժամապես անգլիական զորքերը չքա-
շել Կովկասից և վերջ գնել թուրք-թաթարական սպառնալի
վտանգին: Միաժամանակ հեռագրեցի Լյուցեռն, ուր այժմ գու-

³²⁷ ՀԱԱ, ֆ. 7-200, ց. 1, գ. 290, ք. 33-34:

³²⁸ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 7-200, ց. 1, գ. 290, ք. 34:

մարված է ինանկրնացիոնալը, խնդրելով անգլիական բանվոր-
ների ներկայացուցիչներին Անդերսոնին և Մաքդոնալդին,³²⁹
ազդել իրենց կառավարության վրա և թողնել բրիտանական
զորքերը Կովկասում: Հեռագրեցի Հռոմ նախարարապետ Նիդ-
ախին Ե. Ամերիկա՝ Վիսոնին: Անցա անգլիական պաշտի-
կություն, տեսակցեցի մեր գործերի բաժինը վարող Վանգիտա-
րի Հետ, որ հայտնեց նույնպես թե իրենք իրազեկ են թե այս
րոլորը Արդրբեջանի գործն է և թուրքերի և թե տարաբախտա-
բար իր ճիգերը անգլիական զորքերը պահելու Կովկասում
մնացին ապարդյուն, այլ միայն հաջողվեց հեռագրել անգլիա-
կան բարձր հրամանատարությանը, որ եթե հնար է, զենք ու
ռազմամթերք տան հայերին: Գեթ այս չնչին օգնությունը
կհասնի ձեզ թե ոչ, չգիտեմ»³³⁰:

Իրականում Հայաստանի Հանրապետության կառավա-
րության դիմումը Փարիզի վեհաժողովին և պատվիրակության
նախադահ Ա. Ահարոնյանի ջանքերը որևէ դրական արդյունք
չտվեցին՝ կասեցնելու անգլիական զորքերի դուրս բերումը
Անդրկովկասից, որովհետև դա նույն վեհաժողովի որոշման
կատարումն էր: Դրա փոխարեն Հայաստանի Հանրապետութ-
յուն ուղարկվեց ամերիկյան զննապետ Ուիլյամ Հասկելը՝ որ-
պես Հայաստանի գերագույն հանձնակատար: Գեներալ Ա. Դե-
նիկինը դրում է, որ Հայաստանի արյունալի իրադարձություն-
ների ընթացքում հայ ժողովրդին աջակցելուց կտրականապես
հրաժարվելը և հայտարարելը, որ իրենք ռազմական օգնութ-
յուն ցույց չեն տա, այլ «միայն կօգտագործեն իրենց հեղինա-
կությունը», վեջնականապես խաթարեցին հայերի վստահութ-
յունը և համակրանքը անգլիացիների նկատմամբ³³¹:

1919 թ. օգոստոսի 15-ին կառավարության հանձնարա-
րությամբ փոխվարչապետ Ա. Սահակյանը Հայաստանի Հան-
րապետության պառլամենտի³³² 5-րդ նիստում ներկայացրեց
երկրի ծանր դրությունը և այդ վիճակը շտկելու միջոցառում-
ները: «Մեր դարավոր թշնամի թուրքիան երկրի ներսում և
դրսում նորանոր ռազմաճակատներ է ստեղծում, - ասված է զե-

³²⁹ ԳԱԹ, ՀՀԴ արխիվ, Բոստոն, N 1687-23:

³³⁰ ՀԱԱ, ֆ. Դ-200, ց. 1, գ. 355, մաս I, ք. 134-135:

³³¹ Деникин А., Очерки русской смуты: В 3 книгах.- Книга 3 / т. 4, т. 5, Вооруженные силы Юга России, с. 249.

³³² 1919 թ. օգոստոսի 1-ի նորընտիր Հայաստանի Խորհրդի բացման օրը. վերջինս վերանվանվեց Հայաստանի պառլամենտ:

կուցման մեջ: - Մի նոր ռազմաճակատ ստեղծվում է հրզրումից տաճկական զորքերի դեպի Սարիզամիշ շարժվելով: Մի ուրիշ ռազմաճակատ Սուրմալուի շրջանում, որը մինչև այժմ տեղական ընդհարումների բնույթ էր կրում, իսկ այժմ լայնածավալ ճակատ է ստեղծել Կարակալայի մոտ: Մյուս կողմից էլ տաճիկ կառավարության ... զորքերը քրդական հրոսակախմբերի հետ, թնդանոթներով զինված, դալիս են Արաքսի ուղղությամբ: Չորրորդ ռազմաճակատը Ղամարլուինն է: Հինգերորդ դեռ չորոշված ռազմաճակատը Դարալադյազն է: Մենք հետզհետե շրջապատվում ենք երկաթե օղակով: Թշնամին ուզում է ներխուժել մեր երկիրը»³³³:

Հանրապետությունում ստեղծված ծանր իրավիճակը պառլամենտում քննարկելիս պատգամավորներն իրենց ելույթներում նշեցին, որ կառավարությունը օգնության հույսեր չունի Փարիզի վեհաժողովից, իսկ անգլիական զորքը սկսել է հեռանալ Անդրկովկասից, որն ավելի է սաստկացնում թշնամու կողմից Հայաստանի Հանրապետության օղակումը: Պառլամենտը որոշեց Հայտարարել՝ հայրենիքը վտանգի մեջ է և դիմել ոչ միայն դաշնակից երկրների, այլ նաև մի խումբ պետությունների պառլամենտներին: Սակայն պառլամենտի այդ Հայտարարությունները չունեցան որևէ դրական նշանակություն: Առանձին պատգամավորներ առաջարկեցին փոխել Հայաստանի իշխանությունների քաղաքական կուրսը: Պատգամավոր Թորոսյանը նշեց. «Մի տարի սրանից առաջ ջախջախված Հայաստանը կանգնած էր Տաճկաստանի առաջ, բայց մի հույս ուներ, թե կովում է դաշնակիցների համար և այդ հույսով էլ սպասում էր իր փրկության: Նրա հույսերն ի դերե չանցան: ...Անգլիայի ներկայացուցիչները շատ անտարբեր են այս խնդրում, հետևաբար անհրաժեշտ է հիմնովին փոխել կառավարության ներկա քաղաքականությունը: Կառավարությունը պետք է շարունակի դիվանագիտական հարաբերությունները արտաքին աշխարհի հետ: Նա պետք է համաձայնության գա Հայաստանի հարևանների հետ»³³⁴: Պատգամավոր Խոնդկարյանը (սոցիալիստ-հեղափոխական) իր ելույթում նշեց, որ Հայաստանի իշխանությունները հիմնավորապես պետք է փոխեն իրենց քաղաքականությունը. «Սեփական օրինատացիան մեզ դեպի կործանում է տանում: Մեր քաղաքական գաղափարները

³³³ «Հայաստանի աշխատավոր», Ե., 20 օգոստոսի, 1919:

³³⁴ Նույն տեղում:

պիտի ուղղենք դեպի Հյուսիս և ապավինենք միայն Ռուսաստանին:

...Մինչ այժմ Ամերիկան չկա, իսկ անգլիացիներն էլ չեն ապահովում մեզ, ուստի մեզ մնում է ավելի շուտ առավելություն տալ Ռուսաստանին: Հայաստանը պետք է դաշնակցային կապերով կապվի Ռուսաստանի հետ»³³⁵:

Փաստորեն պառլամենտում դրսևորվեց պատգամավորների հիասթափությունը Փարիզի վեհաժողովի և Համաձայնության երկրների նկատմամբ: Երկրի անվտանգության շահերից ելնելով պառլամենտում առաջարկվեց վերականգնել պաշտոնական հարաբերությունները Ռուսաստանի հարավի հետ և փոխել Հայաստանի իշխանությունների քաղաքական կուրսը:

Ռուսաստանի հարավի Կամավորական բանակի գլխավոր հրամանատարությունը և նրան կից «Հատուկ խորհրդակցությունը» ուշիուշով հետևում էին Հայաստանի Հանրապետությունում ընթացող իրադարձություններին: 1919 թ. օգոստոսի 17-ին Ռուսաստանի հարավի գինված ուժերի գլխավոր հրամանատարության շտաբի պետին ուղղած գաղտնի նամակ-գեկույցում գնդապետ Մ. Զինկևիչը տեղեկացնում է, որ մահմեդականները շրջափակել են Հայաստանը համատարած օդակով, և միակ ելքը Բելի Կլյուչն է: Հայկական բանակը երկար դիմադրել էր կարող, քանի որ չունի անհրաժեշտ քանակություններ, իսկ պահեստներում գրեթե բացակայում է փամփուշտի պաշարը, և հնարավորություն չկա հայկական բանակում նոր զորակոչվածներին զինել ու հանդերձավորել: Պառլամենտը և կառավարությունը գիտակցում են, որ այդ ծանր իրավիճակում Հայաստանին կարող է սատարել Ռուսաստանի հարավը. «Այսպիսով ... հայ քաղաքական գործիչները թեքվում են դեպի Ռուսաստան: Սակայն դեպի Ռուսաստան քաղաքական փոխակերպումը շատ դժվար ու դանդաղ է ընթանում և ինչ ունայնություն է կունենա, դժվար է ասել»³³⁶: Այնուհետև գնդապետը խորհուրդ է տալիս Կամավորական բանակի բարձրագույն հրամանատարությանը, որ «Հայկական հարցը ապագայում Ռուսաստանի համար ունենալու է կարևոր նշանակություն, ինչպես նախկինում էր: Պետք է հայերի հետ հաշվի նստել որպես ամենայնույն տարրի, ուստի ներկա պահին անհրաժեշտ եմ համարում հայերին ցուցաբերել բարոյական, իսկ ավելի լավ է

³³⁵ «Հայաստանի աշխատավոր», Ե., 20, 21 օգոստոսի, 1919:

³³⁶ ГА РФ, ф. 446, оп. 2, д. 34, л. 79.

նյութական օգնություն: Ընդ որում անհրաժեշտ է գործել չգործելով մահմեդականներին, առանձնապես թուրքերին»³³⁷: Նամակ-դեկույցը ավարտելով՝ Մ. Զինկեկիչը գանում է, որ անհրաժեշտ է կարճ ժամկետում Հայաստանի Հանրապետության տրամադրել մեկ միլիոն փամփուշտ, թուլյատրել հաց դնել, վարկ տրամադրել և այլն. դա մեծ լծակ կլինի Կամավորական բանակի և նրան կից «Հատուկ խորհրդակցության» ձեռքում Հայաստանի իշխանությունների վրա քաղաքական ազդեցություն ունենալու համար³³⁸:

Գեներալ Ա. Դենիկինը տեղեկացնում է, որ ժամանակին կատարվեց զննապետ Մ. Զինկեկիչի պահանջը և օգոստոսի վերջին, ամենաձանր պահին, մեծ դժվարություններով հաջողվեց Բաթումից ցամաքային ճանապարհով Արդահան, ապա այնտեղից Երևան ուղարկել երեք միլիոն փամփուշտ³³⁹: Առաջ անցնելով նշենք, որ երկրի այդ ծանր օրերին Կամավորական բանակից ստացված փամփուշտների քանակությունը թեև մեծ չէր, բայց շոշափելի օգնություն էր: Ռուսները դրում է. «...Փամփուշտ եւ այլ իրեզններ, որ մեզ հասան ամենադժնդակ պայմաններում. առանց դրան, գուցէ մի տարի առաջ Հայաստանը կործանման ենթարկէր: ... Հայաստանը անմիջականորեն խիստ օգտուած է միմիայն Ռուսաստանից եկած ռազմամթերքից»³⁴⁰:

Ի դեպ Կամավորական բանակի գլխավոր հրամանատարությունն իր հերթին ամեն կերպ ձգտում էր վերականգնել պաշտոնական հարաբերությունները Հայաստանի Հանրապետության կառավարության հետ: Օգտագործելով ռազմական ու տնտեսական օգնության ձևերը հրամանատարությունը Հայաստանի Հանրապետության վրա քաղաքական ներգործություն էր ունենում՝ շեշտելով հարաբերությունների վերականգնման անհրաժեշտությունը:

1919 թ. օգոստոսի 30-ին «Հատուկ խորհրդակցության» քաղաքական գրասենյակի պետ Դ. Չայկովսկուն ուղղած նամակում զննապետ Մ. Զինկեկիչը դժգոհում էր, որ գեներալ Պա-

³³⁷ ГА РФ, ф. 446, оп. 2, д. 34, л. 79.

³³⁸ Նույն տեղում:

³³⁹ Деникин А., Очерки русской смуты: В 3 книгах. - Книга 3 / т. 4, т. 5, Вооруженные силы Юга России, с. 253.

³⁴⁰ Ուլբեկ, Հայ յեղափոխականի մը յիշատակները, է հատոր, Թեհրան, 1982, էջ 167-168:

րախոնակին ժամանակին հրահանգ չստացավ փամփուշտների մի մասը Բաթումում պահելու վերաբերյալ: Դա կարող էր հետադադրում ծառայել որպես ղսպանակ անհրաժեշտության դեպքում Հայաստանի Հանրապետության կառավարության վրա քաղաքական ճնշումը պահպանելու համար³⁴¹: «Այնուամենայնիվ, - հաղորդում է գնդապետ Մ. Զինկևիչը, - ես դեռևս ունեմ բավական ազդեցիկ միջոցներ: Ինչ վերաբերում է ֆինանսականին, ապա ես մոտ ապագայում կներկայացնեմ Հայաստանին հատկացվելիք՝ Ռոստովի պետական բանկի կողմից երաշխավորված փոխառության նախագիծ: Դա մեղ համար շատ օգտակար կլինի: Բացել Հայաստանում ռուսական պետական բանկի մասնաճյուղ, որը կկրի ռուսական դրոշմ և մեղ համար կունենա քաղաքական մեծ նշանակություն»³⁴²:

Սակայն, հակառակ ռուսական քաղաքական շրջանների սպասումների, Հայաստանի Հանրապետության իշխանությունները չէին դրսևորում շտապողականություն Ռուսաստանի հարավի հետ հարաբերություններ վերականգնելու խնդրում: Անշուշտ, դա ուներ իր որոշակի պատճառները: Ճիշտ է, պառլամենտի և կառավարության հայտարարությունները չունեցան շոշափելի նշանակություն «երկաթե օղակում» հայտնված Հայաստանին սատարելու համար, բայցևայնպես հանրապետության ղեկավարությունը շարունակում էր հույսեր փայփայել, օգնություն ակնկալել Փարիզի վեհաժողովից, Համաձայնության և այլ պետություններից: Հույսեր էին կապում նաև վերջերս Հայաստան մեկնած գնդապետ Ու. Հասկելի ու Ամերիկային տրվող Հայաստանի մանդատի հետ:

1919 թ. օգոստոսի 3-ին ֆրանսիական զինվորական հրամանատարությունը հեռագրով տեղեկացրեց Անդրկովկասի անգլիական զինվորական առաքելությանը և Ռուսաստանի հարավի զինված ուժերի գլխավոր հրամանատար գեներալ Ա. Դենիկինին, որ ամսի 13-ին Բաթում է ժամանելու ամերիկյան գնդապետ Ու.Հասկելը: Հեռագրից երևում էր, որ միջաշնակցային գլխավոր խորհուրդը որոշել է գնդապետ Ու. Հասկելին Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների, Ֆրանսիայի, Մեծ Բրիտանիայի և Իտալիայի կառավարությունների անունից նշանակել գերագույն հանձնակատար Հայաստանում: Նրան միաժամանակ հանձնարարված էր ձեռնարկել բոլոր միջոցնե-

³⁴¹ ГА РФ, ф.446, оп.2, д.39, л.104.

³⁴² Նույն տեղում:

րը՝ Հայաստանին անհրաժեշտ օգնություն կազմակերպելու համար: Հայաստանում, Վրաստանում և Ադրբեջանում գործող Դաշնակցային կառավարությունների և զինվորական հրամանատարությունների բոլոր ներկայացուցիչները պարտավոր էին ամեն կարգի աջակցություն ցույց տալ Ու.Հասկելին: Հեռագրի վերջում ասվում էր, որ Կիլիկիան Հի մտնում այն տարածքների ցուցակի մեջ, որոնց վրա տարածվում է զնդապետ Ու. Հասկելի իշխանությունը³⁴³: Օգոստոսի 14-ին Բաթումում Ու. Հասկելին դիմավորեցին Հայաստանի Հանրապետության գլխավոր հյուպատոս Գ. Եղիզարյանը և Հայոց ազգային խորհրդի նախագահ Աշոտ Մնդոյանցը: Հյուպատոսը Հայաստանի Հանրապետության կառավարության անունից բարի գալուստ մաղթելով Ու. Հասկելին՝ «...ցանկութիւն յայտնեց որպէսզի կտրուկ միջոցներ ձեռք առնէին վերջ տալու հայերին և Հայաստանին սպառնող վտանգին»³⁴⁴: Ու. Հասկելը պատասխանեց, որ բոլոր միջոցները կգործադրի խաղաղ ճանապարհով կարգավորելու Հայաստանի ծանր վիճակը և կաջակցի արագացնելու Հայաստանի մանդատը Ամերիկային տալու գործընթացը³⁴⁵: Օգոստոսի 21-ին երևանում Ու. Հասկելին մեծ շուքով ու հանդիսավորությամբ դիմավորեցին Հայաստանի Հանրապետության կառավարության անդամները, պառլամենտականները և երևանցիները: Նա իր առաջին տեսակցության ժամանակ վարչապետ և արտաքին գործերի նախարար Ա. Խատիսյանին³⁴⁶ հաղորդեց, որ Փարիզի վեհաժողովի կողմից նրան հանձնարարված է ստանձնել հայ ժողովրդի ներքին ու արտաքին ապահովությունը, պարենավորումը, ապահով ներգաղթը և այլն: Այնուհետև հայտնում է, որ երեք օր կմնա երևանում՝ հանգամանորեն ծանոթանալու երկրի դրությանը և Հայաստանի Հանրապետության կառավարության պահանջներին, այնուհետև հավաքած տեղեկությունների ու եզրակացությունների մասին կհեռագրի Փարիզի վեհաժողովին, և հուլիս ունի, որ մինչև մանդատի հարցի լուծումը կկարողանա ապահովել Հայաստանի անվտանգությունը: Ա. Խատիսյանին տեղեկացրեց նաև, որ տասն օրից Հայաստան է գալու ամերիկյան զենե-

³⁴³ ГАРФ, ф. 446, оп. 2, д. 39, л. 90.

³⁴⁴ «Նոր աշխատավոր», Թիֆլիս, 21 օգոստոսի, 1919:

³⁴⁵ Նույն տեղում:

³⁴⁶ 1919 թ. օգոստոսի 10-ին Հայաստանի պառլամենտը հաստատեց կառավարության նոր կազմը:

րալ Զեյմա Հարրորդը հանրապետութեան ընդհանուր վիճակը ուսումնասիրելու և պարզելու, թե որքան ամերիկյան զորք է հարկավոր ամբողջ Հայաստանը պաշտպանելու համար և այլն: Հաղորդեց նաև, որ Ամերիկայում քննարկվում է Հայաստանի մանդատի խնդիրը³⁴⁷: Զրույցի ընթացքում Ա. խափսյանը հանգամանորեն ներկայացրեց Ու. Հասկելին հանրապետութեան ներքին և արտաքին ծանր վիճակը, փաստարկեց, թե ինչպես թուրք զավթիչները երկու ամիս է տենդագին նախապատրաստվում են նոր աղետներ բերելու Հայաստանի Հանրապետության նեղ սահմաններում կուտակված հայութեան գլխին՝ ոտքի հանելով տեղի մահմեդական տարրերին: Զրույցի վերջում Ա. խափսյանը նշեց, որ այդ պատճառով Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը իր հայացքը սեփական ղեկի Փարիզի վեհաժողովը և մասնավորապես՝ ղեկի Ամերիկյան, որի ներկայացուցիչն է գնդապետ Ու. Հասկելը. «...Իբրև Պարիզի կոնֆերանսի Հնգի խորհրդի առաջյալ եվ որպես Հայաստանի գերագույն կոմիսար այսօր ոտք է դնում Հայաստանի Հանրապետության հողի վրա»³⁴⁸: Հաջորդ օրը՝ օգոստոսի 22-ին, Հայաստանի Հանրապետության պառլամենտի 6-րդ նիստում նախագահի ողջույնի խոսքից հետո ելույթ ունեցավ Ու. Հասկելը: Օգոստոսի 27-ին Թիֆլիսում լույս տեսնող «Նոր աշխատավոր» լրագիրը տեղեկացնում է, որ պառլամենտի անդամները և ժողովուրդը «խանդավառ և երկարատև օվացիա սարքեցին գերագույն կոմիսարին»³⁴⁹: Ու. Հասկելը պառլամենտում մանրամասն խոսեց իր իրավունքների, լիազորությունների և իրականացվող խնդիրների մասին: Հավաստեց նաև, որ կանի ամեն ինչ՝ Հայաստանին օգնելու և նրա անվտանգությունը ապահովելու համար: Իր ելույթում կարևորեց նաև Հայաստանի Հանրապետությանը անհրաժեշտ զինական օգնությունը. «...Ես խնդրել եմ անգլիական ուժերին, որ ժամանակավորապես անգլիական զինվորները մնան մինչև փոխարինվելը, որպեսզի մանր ազգությունների միջև տեղի ունեցող մանր ընդհարումները հարթվեն: Երբ Պոլսում իմացա նրանց վերադառնալու կարգադրությունը, ես խնդրեցի անգլիական հրամանատարությունը և Կլեմանսոյին, առժամապես դադարեցնել: Այս բոլորին այդ հարցը հավանաբար քննվում է Փարիզում, և

³⁴⁷ ՀԱՍ, ֆ.Պ-200, ց. 2, գ. 37, ք. 1:

³⁴⁸ Նույն տեղում, ք. 5-6:

³⁴⁹ «Նոր աշխատավոր», Թիֆլիս, 27 օգոստոսի, 1919:

ես մեծ հույս ունեւ, որ իմ խնդիրը կհարգվի, իսկ նրանց հեռանալու դեպքում էլ մեղ է մնում մաաժել որեւէ զորքով փոխարինելու նրանց»³⁵⁰: Ու.Հասկելը նշեց, որ կասկած չկա. Ադրբեջանը խախտել է անգլիական զինվորական հրամանատարութեան որոշած սահմանները: Պառլամենտին հավաստիացրեց, որ կմեկնի Բաքու և վերջ կտա նրանց ռազմական գործողութիւններին, իսկ եթե նրանք փորձեն չկատարել, ապա կդիմի կտրուկ միջոցների և անձնական պատասխանատվութեան կենթարկի կազմակերպիչներին ու ղեկավարներին³⁵¹:

Հայաստանի Հանրապետութեան իշխանութիւնները համոզվեցին, որ գնդապետ Ու. Հասկելին ուղարկել են լայն իրավասութիւններով, սակայն առանց որեւէ ուժի, որը կարողանար կանգնեցնել թաթարների և թուրքերի ռազմական գործողութիւնները: Ա. Խատիսյանը գրում է. «Անգլիացիների գնալուց յետո մենք դտնւում ենք ամերիկացիների հովանաւորութեան տակ, ըայց այգ հովանաւորութիւնը կրում է միայն պլատոնական բնաւորութիւն, որովհետև ամերիկացիք ղրկւած լինելով զինւորական ոյժից՝ ոչ մի հնարաւորութիւն չունեն ստիպելու թաթարներին և տաճիկներին կատարել իրենց կարգադրութիւնները»³⁵²: Չնայած դրան, Հայաստանի Հանրապետութեան ղեկավար շրջանները մեծ խանդավառութեամբ ընդունեցին Ու. Հասկելին՝ նրա հետ կապելով որոշ հույսեր: Ծանր կացութեան մեջ գտնվող միշտ էլ կառչում է ամենաչնչին հույսին: Նկատի ունենալով ամերիկյան հանձնակատարին ցույց տրված ջերմ ընդունելութիւնը՝ Կամավորական բանակի ղեկավարութիւնը կատարեց շտապ եզրակացութիւն՝ Հայաստանի Հանրապետութեան ամերիկյան կողմնորոշման մասին:

Գնդապետ Մ. Զինկելիչը օգոստոսի վերջին տեղեկացրեց Ռուսաստանի հարավի «Հատուկ խորհրդակցութեան» քաղաքական գրասենյակի պետ Գ. Չայկովսկուն, որ ժամանակն է զգուշութեամբ առաջ քաշել ռուսական կողմնորոշման հարցը՝ ի հակադրութիւն տիրող ամերիկյան կողմնորոշման, որը խոչընդոտ է Ռուսաստանի հարավին: Մ. Զինկելիչը խորհուրդ է տալիս օգտագործել ամերիկացիների սխալները և Հայաստանի

³⁵⁰ ՀԱՍ, ֆ. 7-200, ց. 2, գ. 37, ք. 7: Տե՛ս նաև «Նոր աշխատավոր», Թիֆլիս, 27 օգոստոսի, 1919:

³⁵¹ Լույս տեղում:

³⁵² ՊԱԹ, ՀՅԴ արխիւ, Բոստոն, N4063:

Հանրապետության ղեկավարությունը ապացուցել, որ Ռուսաստանի Հարավի գործնականում կարող է օգնել նրան նյութապես (հաց, դրամ, փամփուշտ և այլն) և ճնշում գործադրել Հայերի թշնամիների վրա: Որոշ ժամանակ անց գնդապետ Մ. Զինկևիչը տեղեկացնում է, որ Հայաստանի կառավարության հետ Ռուսաստանի Հարավի պաշտոնական շփումների վերականգնման խնդրում որոշակի դեր ունեցան Հանրապետության քաղաքական լայն շրջաններում առաջացած խոր հուսախաբությունը, հիասթափությունը ամերիկյան քաղաքականության նկատմամբ: Դրա համար որոշակի առիթ է դարձել Հայաստանի գերագույն հանձնակատար Ու. Հասկելի աննրբանկատությունը, որը միանման ցավակցական ճառեր էր արտասանել Հայաստանի և Ադրբեջանի օրենսդիր մարմիններում³⁵³: Այդ առթիվ «Նոր աշխատավոր» լրագիրը տեղեկացնում է, որ Ու. Հասկելը Ադրբեջանում «...հերքեց այն կարծիքը, թե ինքը հայերի «փաստաբանն» է: Ես (Ու. Հասկելը - Գ.Պ.) բոլորովին մի տեսակ եմ վերաբերվում բոլոր Հանրապետություններին»³⁵⁴: Լրագիրը այնուհետև հաղորդում է, որ Ու.Հասկելը շատ գոհ է մնացել Ադրբեջանի կառավարությունից: Նա հերքել է այն տեղեկությունները, որը հրապարակել է Հայաստանի Հանրապետության պառլամենտում: Բնութագրական է Ռոստովում Հայաստանի Հանրապետության գլխավոր հյուպատոս Գրիգոր Չախուրջյանի գնահատականը գնդապետ Ու. Հասկելի երկդիմի գործունեությանը. «Հասկելը քաղաքագետ չէր: Նրանից սպասվեց շիտակ խոսք: Եվ նա խոսեց: Խոսեց թիֆլիսում, խոսեց Բաքվում, վերջապես Երևանում. նրա երեք ճառերը անլուծելի հանելուկներ էին: Կարծես երեք օտար անձեր արտասանած լինեին: Մեկին մեջ նա վրացասեր էր, մյուսին՝ թրքասեր, երրորդին մեջ՝ հայասեր: Մենք ընկճված էինք: Եվ ահա գնդապետ Հասկելը սկսում է հերքել իր ասած ճառերը մեկը մյուսի հետևից՝ Բաքվի ճառը հերքում է Երևանում, Երևանինը՝ Բաքվում, վերջ ի վերջո գնդապետ Հասկելը սիրեց Բաքուն, ուր նրան տալիս էին շարունակ խնջույքներ, երեկույթներ, պարահանդեսներ: Հետզհետե Հասկելը դարձնում է իր երեսը մեղանից, հետզհետե գովում է մոսավաթականներին և չի հավանում միշտ անբավական, միշտ բողոքող, միշտ լալկան հա-

³⁵³ ГА РФ, ф. 446, оп. 2, д. 39, л.104.

³⁵⁴ «Նոր աշխատավոր», Թիֆլիս, 7 սեպտեմբերի, 1919:

ին»³⁵⁵։ Գ. Չալսուշյանը իր դժգոհությունը հայտնելով Անդրկովկասում Համաձայնության երկրների ներկայացուցիչների նկատմամբ՝ հաղորդում է, որ նրանք ապրում էին շեն և հարուստ թիֆլիսում։ աղքատ, համեստ երեւանում նստել էին նրանց երկրորդ և երրորդ կարգի կցորդները։ Նրանց միշտ տեսնում էին կիրակի և տոն օրերին երեւանի հրապարակում՝ շուկայում, ուր գորգեր էին գնում էժան գներով աղքատ մարդկանցից և արտահանում առանց մաքսի իրենց արտոնված ներկայացուցչական դիրքից օգտվելով³⁵⁶։

Գնդապետ Մ. Զինկեիչը օգոստոսի վերջին գեներալ Դ. Չալկովսկուն տեղեկացնում է, որ Ամերիկյան շարունակում է Անդրկովկասը, այդ թվում նաև Հայաստանը, Ռուսաստանի հարավից մեկուսացնելու Մեծ Բրիտանիայի քաղաքականությունը։ Ու. Հասկելը Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունից պահանջել է առանց իր գիտության հարաբերություններ չհաստատել գեներալ Ա. Դենիկինի հետ. «...Երբ ամերիկացիները տեսնում են, որ Հայաստանը համակրանքով է վերաբերվում Ռուսաստանին, - գրում է Մ. Զինկեիչը, - հայերին համոզում են, որ այլևս Ռուսաստանը մեծ տերություն չի լինի և պետք է նրա օգնության վրա հույս դնել»³⁵⁷։ Գնդապետ Ու. Հասկելի առաջին քայլերը ցույց էին տալիս, որ մուտք գործելով Անդրկովկաս՝ Ամերիկյան ձգտում էր կանխել Ռուսաստանի հարավի հաստատվելը երկրամասում։ Ամերիկայի այդ ավանդական քաղաքականությունը շարունակվում է առ այսօր։

Թեև Ու. Հասկելը դեմ էր, որ Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը հարաբերությունների մեջ մտնի Կամավորական բանակի գլխավոր հրամանատարության հետ, սակայն խորհուրդ էր տալիս Ա. Խատիսյանին օգտվել Ռուսաստանի հարավի օգնությունից³⁵⁸։

1919 թ. օգոստոսի վերջին Հայաստանի Հանրապետության ռազմաքաղաքական դրությունը էլ ավելի բարդացավ։ Սեպտեմբերի 2-ին պառլամենտի 11-րդ նիստում վարչապետ և արտաքին գործերի նախարար Ա. Խատիսյանը հաղորդեց. «Հայրենիքը վտանգի մեջ է, ...անգլիական զինվորները հեռացել

³⁵⁵ ՀԱԱ, ֆ. 4-4033, ց. 6, գ. 293, ք. 43։

³⁵⁶ Նույն տեղում, ք. 41։

³⁵⁷ ГА РФ, ф. 446, оп. 2, д. 39, л. 104.

³⁵⁸ ՀԱԱ, ֆ. 7-276, ց. 1, գ. 101, ք. 90, գ. 183, ք. 39։

են»³⁵⁹: Օդոստոսի 28-ին փարիզում Հայաստանի, Վրաստանի, Ադրբեջանի պատվիրակությունների նախագահները դիմել էին Դաշնակից պետությունների գերագույն խորհրդի նախագահ Ժ. Կլեմանսոյին նշելով, որ անգլիական զինվորական առաքելության դուրս բերումը կարող է տխուր հետևանքներ ունենալ Անդրկովկասի հանրապետությունների համար³⁶⁰: Այդ դիմումը չունեցավ որևէ դրական հետևանք: Մինչև սեպտեմբերի սկիզբը Անդրկովկասից հեռացավ անգլիական զինվորական առաքելությունը: Բաթումում կենտրոնացվեց միայն 10 հազար անգլիական զինվոր³⁶¹:

Ու. Հասկելի խոստովանումը հետաձգելու անգլիական զինվորների դուրս բերումը Անդրկովկասից, նույնպես արդյունք չունեցավ, որն անշուշտ Հայաստանի քաղաքական շրջաններում անվստահության մթնոլորտ ստեղծեց նրա նկատմամբ³⁶²: Ճիշտ է, նա ուներ մեծ լիազորություններ, սակայն չունեցրեց ուժ, որ կարողանար կանգնեցնել թաթարներին և թուրքերին:

Ռուսաստանի հարավի հետ պաշտոնական հարաբերությունների կարգավորման գործում որոշակի դեր խաղաց նաև Ամերիկայի կողմից Հայկական մանդատի ընդունման ձգձգումը, որը Հայաստանի քաղաքական շրջաններում Ամերիկայի նկատմամբ ավելի մեծ հիասթափություն առաջացրեց: Գեներալ Ա. Դենիկինը տեղեկացնում է. հայերին կոտորում են ողջ Անդրկովկասում, Անատոլիայում և Կիլիկիայում, իսկ գերագույն հանձնակատար Ու. Հասկելը իրեն դիմած հայերին պատասխանում է, որ «Հայաստանի մանդատի հարցը ղեռնա լուծված չէ»³⁶³:

Այդ ժամանակ գեներալ Ջ. Հարբորդի գլխավորությամբ ամերիկյան առաքելությունը ճանապարհորդեց Դիարբեքի-էրզրում-Մուշ-Կարս-Երևան-Թիֆլիս երթուղիով՝ Հայկական հարցը էթնիկական, տնտեսական, ֆինանսական, ռազմական և այլ առումներով ուսումնասիրելու: Այդ կապակցությամբ Գ. Ջալիուշյանը գրում է, որ պաշտոնական Ամերիկյան գեներալ Ջ. Հարբորդին ուղարկել է Հայաստանը ուսումնասիրելու, հե-

³⁵⁹ «Նոր աշխատավոր», Թիֆլիս, 7 սեպտեմբերի, 1919:

³⁶⁰ «Յառաջ», Ե., 23 հոկտեմբերի, 1919:

³⁶¹ ՀԱԱ, ֆ. 7-276, ց. 1, գ. 101, ք. 92, գ. 183, ք. 36:

³⁶² ГА РФ, ф. 446, оп. 2, д. 34, л. 79.

³⁶³ ГА РФ, ф. 446, оп. 2, д. 39, л. 104. Деникин А., Очерки русской смуты: В 3 книгах. - Книга 3 / т. 4, т. 5, Вооруженные силы Юга России, с. 251.

տագոտելու, որպեսզի կարելի լիներ որոշել մանդատի հարցը: Այդ հարցը. «...Առաջուց արդեն որոշված էր բացասական կերպով Ամերիկայի կողմից: Չորավարի հանձնարարությունը մի խաղ էր, կեղծիք, միանգամայն անպատվաբեր մեծ պետություն համար: Երեք-չորս շաբաթվա մեջ զորավարը սլաքի պես ծայրից ծայր անցավ ամբողջ Անատոլիան, և մանդատի հարցը ջուրը ընկավ: Այսպես պաշտոնական Ամերիկան միայն վնասեց գործին: Նա գրգռեց միայն մեր ճաշակը: Տվեց մեզ հույսեր: Ավելի օգտակար էր մեզ համար, եթե ունայն սին հույսերով չտարվեինք և չօրորվեինք»³⁶⁴: Այսքանից հետո Հայաստանի Հանրապետության կառավարության շրջանակներում, բնականաբար, ուժեղացավ Ռուսաստանի հարավի հետ պաշտոնական հարաբերությունները վերականգնելու ձգտումը:

1919 թ. սեպտեմբերի 17-ին Անդրկովկասի դաշնակցային բարձրագույն հրամանատարությունը կից Ռուսաստանի հարավի զինված ուժերի գլխավոր հրամանատարի ներկայացուցիչը կամավորական բանակի վարչության պետին ուղղած հույժ գաղտնի նամակ-ղեկույցում հաղորդում էր, որ Հայաստանի Հանրապետությունում նկատվում է ռուսական կողմնորոշման ուժեղացում: Հայաստանի Հանրապետության քաղաքական շրջանները անթաքույց բախվում են իրականության հետ, գիտակցում երկրի անվտանգության, անկախության գործընթացի իրականացման դժվարությունը, բարդությունը և հարկադրաբար գիմում են այս կամ այն եվրոպական հզոր տերության, Ամերիկային՝ ակնկալելով նրանց օգնությունը: Սակայն Հայաստանի Հանրապետության իշխանությունները ակնհայտորեն արտահայտեցին իրենց հիասթափությունը նրանց նկատմամբ և հակվեցին դեպի «...Ամենահավատարիմ հովանավորն ու պաշտպանը»³⁶⁵ (Ռուսաստանը): Եկել է հայերի համակրանքը շահելու պահը: Պետք է այն օգտագործել նրանց հասկացնելու, որ Ռուսաստանը միշտ եղել է հայերի միակ անշահախնդիր պաշտպանը և այդպիսին կլինի նաև ապագայում»³⁶⁶:

1919 թ. օգոստոսին Հայաստանի Հանրապետության կառավարության հանձնարարությամբ Եկատերինոդար մեկնեց հայկական բանակի գլխավոր շտաբի պետ գնդապետ Մ. Զինկեիչը՝ Ռուսաստանի հարավի զինված ուժերի գլխավոր հրա-

³⁶⁴ ՀԱՍ, ֆ. 4-4033, ց. 6, գ. 293, ք. 43-44:

³⁶⁵ ГА РФ, ф. 446, оп. 2, д. 34, л. 96-98.

³⁶⁶ Նույն տեղում, ք. 96:

մանաստարություն և «Հատուկ խորհրդակցության» հետ հարա-
բերությունները կարգավորելու խնդրով³⁶⁷։ Ինչպես հայտնի է,
յնդատեալ Մ. Զինկեիչը ռուսական բարձրաստիճան սպա էր,
որ դարձել էր Հայաստանի Հանրապետության զինված ուժերի
գլխավոր շտաբի պետ։ Հանրապետության ղեկավար շրջաննե-
րը գնացել էին այդ զինվանագիտական քայլին՝ նրան էին
ուղարկել նկատի ունենալով, որ գնդապետն ուներ մեծ փորձ
ու Հարուստ գիտելիքներ, որոնք կարող էին օգտակար լինել
Հայկական բանակին։ Բացի դրանից այդ քայլով ամրա-
պնդվում էր կապը Ռուսաստանի հարավի զինված ուժերի
գլխավոր հրամանատարության հետ։ Փաստորեն, Մ. Զինկեիչը
հանդես էր գալիս որպես գեներալի թանակի ոչ պաշտոնա-
կան ներկայացուցիչ Հայաստանի Հանրապետությունում։

Նոր պայմաններում, օգտվելով Հայաստանի Հանրապե-
տությունում ստեղծված բարենպաստ իրավիճակից, ռուսական
կողմը գնդապետին նշանակեց Հանրապետության կառավա-
րությանը կից իր պաշտոնական ներկայացուցիչը։ Գեներալ
Ա. Դենիկինը տեղեկացնում է, որ օգոստոսին Եկատերինոգր
ժամանեց Հայկական բանակի գլխավոր շտաբի պետ գնդապետ
Մ. Զինկեիչը։ Նա երևան վերադարձավ որպես Ռուսաստանի
հարավի զինված ուժերի ներկայացուցիչ³⁶⁸։ Վահե Արծրունին
գրում է, որ «Կապասուէր, որ ան գար (Մ. Զինկեիչ - Գ.Պ.) եւ
նորէն շարունակէր իր ծառայութիւնը Հայաստանի Հանրապե-
տութեան։ Եկաւ, բայց ոչ ակնկալուած նպատակովը։
Խորհրդարանի շենքին մէկ սենեակէն ծայր տուաւ խլացուցիչ
երդ մը։ Խորհրդարանի փոխնախագահ Ս.Տիգրանեան եւ քանի
մը ուրիշները աճապարեցին դէպի հոն, ստուգելու համար, թէ
ինչ էր պատահած։ Հասնելով դրան վրայ՝ շփոթուած տեսան
ահագին թուով սպաններ, որոնք ոգեշունչ կերպով կերգէին
«Բոժէ, ցարեա խրանի» («Տէր, պահէ Արքան») ցարի երգը։ Ի
դուր Ս.Տիգրանեանը սաստեց եւ Խորհրդարանի անունով
սպառնաց հայ սպաներուն։ Ընդհակառակն, քանի ան աւելի
լուրջ բնոյթ տուաւ իր սպառնալիքին, սպաններն աւելի ոգեւո-
րուած երգեցին ցարական պաշտօնական երգը։ Ինչ էր պատա-
հած։ Զինգեիչ այն օրը կսպասուէր Երեւանում։ Հայ սպաները
գիտէին, որ ան պիտի գար, ան ալ ոչ որպէս իր մասնաւոր ա-

³⁶⁷ РГАСПИ, ф. 71, оп. 35, д. 195, л. 205-206:

³⁶⁸ Деникин А., Очерки русской смуты: В 3 книгах. Книга 3, т. 4, т. 5, Вооруженные силы Юга России, с. 253.

առաքելութիւնը կատարած, իր ղործին վերադարձող հայկական պաշտօնեայ մը: Մեր կառավարութենէն անկախ, անոնք գիտէին, որ ան կուգար որպէս զօրավար Դէնիքինի դիւանագիտական ներկայացուցիչը Հայաստանի կառավարութեան մօտ: Հայ կառավարութիւնը անտեղեակ էր այն բանէն, մինչդեռ հայ սպայութիւնը գիտակցօրէն անոր առաքելութիւնը կը տօնէր՝ դեռ ան չժամանած»³⁶⁹:

1919 թ. օգոստոսի 28-ին Ռուսաստանի Հարավի Կամավորական բանակի գլխավոր հրամանատարի օգնական և ռազմական վարչության պետ գեներալ Ա. Լուկոմսկու ստորագրութեամբ գնդապետ Մ. Զինկևիչին հանձնվել էր N 3703 վկայական, որում ասվում էր, որ նա գործողվում է Երևան որպես Հայաստանի Հանրապետության կառավարությանը կից Ռուսաստանի Հարավի զինված ուժերի գլխավոր հրամանատարի զինվորական ներկայացուցիչ: Նա լիազորված է Հայաստանի Հանրապետության կառավարության հետ բանակցություններ վարել բոլոր հարցերով³⁷⁰: Սեպտեմբերի 26-ին Վրաստանում Հայաստանի Հանրապետության դիվանագիտական ներկայացուցչությունը Նախարարների խորհուրդը հանձնեց գնդապետ Մ. Զինկևիչի վկայականը³⁷¹: Հաջորդ օրը՝ սեպտեմբերի 27-ին, Նախարարների խորհուրդը հայտնեց իր համաձայնությունը³⁷²: Այդ մասին տեղեկացվեց նաև գեներալ Ա. Դենիկինը³⁷³: Հոկտեմբերի սկզբներին գնդապետ Մ. Զինկևիչը իրեն ուղեկցող հինգ սպաների և ենթասպաների հետ վերադարձավ Երևան³⁷⁴: Գեներալ Ա. Դենիկինն իր շնորհակալությունը հայտնեց Հայաստանի Հանրապետության իշխանություններին Ռուսաստանի Հարավի ներկայացուցիչ գնդապետ Մ. Զինկևիչին ընդգծված հանդիսավորությամբ դիմավորելու համար³⁷⁵:

Ա. Խատիսյանին իր վկայականը հանձնելու ժամանակ Մ. Զինկևիչը հայտնեց, որ

³⁶⁹ Վաիտ Արթուրուհի, նշված. աշխատ., էջ 370:

³⁷⁰ ՀԱԱ, ֆ. Դ-200, ց. 1, գ. 164, թ. 54; ֆ. 276, ց. 1, գ. 188, թ. 1, 3:

³⁷¹ Նույն տեղում, թ. 53; ֆ. 276, ց. 1, գ. 188, թ. 2:

³⁷² Նույն տեղում, ֆ. Դ-199, ց. 1, գ. 142, թ. 72, գ. 43, թ. 215; ֆ. 200, ց. 1, գ. 22, թ. 227:

³⁷³ ГА РФ, ф. 446, оп. 2, д. 34, л. 96.

³⁷⁴ ՀԱԱ, ֆ. Դ-200, ց. 1, գ. 164, թ. 53; ֆ. 276, ց. 1, գ. 188, թ. 2:

³⁷⁵ Деникин А., Очерки русской смуты: В 3 книгах. Книга 3, т. 4, т. 5, Вооруженные силы Юга России, с. 253.

1. Դեներալ Ա.Դենիկինը հարգանքով է վերաբերվում հայությանը, որը բարյացակամ վերաբերմունք ունի ռուսների և Ռուսաստանի նկատմամբ:
2. Դլխավոր հրամանատարին հայտնի են հայերի ներդրումը 1918 թ. Կովկասյան ռազմաճակատից ռուս զինվորների ապահով հայրենիք հեռանալու ժամանակ:
3. Ա.Դենիկինին հայտնի է նաև Հայաստանի Հանրապետության ներքին ու արտաքին ծանր իրավիճակը³⁷⁶:

Ռուսաստանի հարավի զինվորական ներկայացուցիչը իր վկայականը հանձնեց այն ժամանակ, երբ Երևանում ընթանում էր ՀԶԴ Գ-րդ. Ընդհանուր ժողովը (27 սեպտեմբեր - 2 նոյեմբեր): Հանրապետության արտաքին քաղաքական խնդիրներին անդրադառնալիս Ընդհանուր ժողովը որոշեց. «Ա. Հայաստանի արտաքին քաղաքականության առանցքը պիտի կազմէ միացեալ Հայաստանի անկախութիւնը օտար պետութիւններին ճանաչել տալու եւ ապահովելու մտահոգութիւնը: Գ. Դաշնակից պետութիւններու հանդէպ պէտք է պահել մինչև այժմ եղած բարեկամական հարաբերութիւնը: Դ. Ներկա քաղաքական-տնտեսական-քաղաքակրթական յանդամանքներուն մէջ Ընդհ. ժողովը ցանկալի կհամարէ որ դաշնակից պետութիւններու յատուկ մանդատով ժամանակաւորապէս հոգատարութեան տակ առնուի Հայաստանը»³⁷⁷:

Ռուսաստանի հետ հարաբերությունների հարցը քննարկելիս Ընդհանուր ժողովը կարևորեց բարեկամական հարաբերությունների պահպանումը Ռուսաստանի հետ: 1919 թ. հոկտեմբերին Մ. Զինկևիչը Անդրկովկասում գլխավոր հրամանատարի ներկայացուցչին ուղղած զեկուցագրում տեղեկացնում է, որ երկու ամիս առաջ Հայ հեղափոխական դաշնակցությունը զրեթե միաբան էր Ամերիկայի հովանավորությունը ընդունելուն, իսկ այժմ հիասթափված է, դա մեծ հեռանկարներ է խոստանում Ռուսաստանին³⁷⁸: Ժողովը որոշեց. «Ե. Լիակատար բարեացակամ վերաբերում ունենալով հանդերձ դեպի ռուս ժողովուրդն ու Ռուսաստանի քաղաքական վերածնությունը, մեր

³⁷⁶ ГАРФ, ф. 446, оп. 2, д. 39, л. 95-96.

³⁷⁷ Քաղվածքներ ՀՀԴ. 9-րդ Ընդհանուր ժողովի որոշումներից, Ե., 1920, էջ 5-6; Տե՛ս նաև Հակոբյան Ա., ՀՀԴ Ընդհանուր ժողովը, Ե., 1994, էջ 30-32:

³⁷⁸ ГАРФ, ф. 446, оп. 2, д. 39, л. 95.

դիւանագիտութիւնը պետք է դիմադրէ Ռուսաստանում գոյութիւն ունեցող կառավարութիւններու փորձերուն՝ տարածելու Ռուսական իշխանութիւնը նախկին Ռուսահայաստանի վրա, և այդպէսով անհնարին դարձնելու Հայաստանի ամբողջացման դրօժը»³⁷⁹ (ընդգծումը մերն է, - Գ.Պ.):

Ռուսաստանի հարավի հետ պաշտոնական հարաբերութիւնների վերականգնումը նոր թափ հաղորդեց Հայ գաղթականութեան, Կամավորական բանակում ծառայող Հայ զինվորների հայրենադարձութեան կազմակերպմանը, Հայկական բանակին զենքի, զինամթերքի մատակարարմանը, ինչպես նաև առևտրատնտեսական հարաբերութիւնների հաստատմանը:

Կամավորական բանակի և նրան կից «Հատուկ խորհրդակցութեան» հետ պաշտոնական հարաբերութիւնները վերականգնելուց հետո Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութիւնը դարձյալ վարեց նրա նկատմամբ խիստ զգուշավոր քաղաքականութիւն. փորձում էր դիվանագիտական հնարքներով խուսափել Կամավորական բանակի հետ քաղաքական առճակատումներից և վերջինիս օգնութեամբ ապահովել երկրի անվտանգութիւնը: Բանն այն էր, որ Ա.Դենիկինը հավատարիմ իր «Միասնական, անբաժանելի Ռուսաստան» քաղաքական ծրագրին, պայքարում էր վերականգնել նախկին Ռուսական կայսրութեան տարածքները 1914թ. սահմաններով, իսկ Հայաստանի Հանրապետութիւնը անդրդվելի էր պահպանելու իր անկախութիւնը:

1919 թ. դեկտեմբերի 6-ին Փարիզում ռուսական «Հատուկ քաղաքական խորհրդակցութեան» և նրա ղեկավարական խորհրդի հրավերով տեղի ունեցավ Ա. Ահարոնյանի և Հ. Օհանջանյանի հանդիպումը Դ. Չայկովսկու հետ: Հանդիպման նպատակը դարձյալ «ռուսներին միանալ ցանկացող ազգերի» ժողովներին մասնակցութեան հարցն էր: Ա. Ահարոնյանը նրան պատասխանեց, որ անկախ Հայաստանը «...Թուրանական ծովի մէջ միայն եւ միայն Ռուսաստանն ունի որպէս յենարան: Բայց եւ ստիպուած ենք չմասնակցել «ռուսներին միանալ ցանկացող ազգերի» ժողովներին, քանի որ մենք այսուհետեւ անկարող ենք Ռուսաստանին միանալ այն պարզ պատճառով, որ մենք արդէն իսկ միացած ենք Թիւրքաց Հայաստանին եւ այդ հիմքով է որ պաշտպանել ենք ու պաշտպանում ենք մեր

³⁷⁹ Քաղվածքներ Հ.Յ.Դ. 9-րդ Ընդհանուր ժողովի որոշումներից, էջ 5-6; Տե՛ս նաև Հակոբյան Ա., ՀԅԴ Ընդհանուր ժողովը, էջ 30-32:

դատը Conference-ի առաջ: Գրեթէ ամբողջ մի աարի մեղ Թիւրքաց Հայաստանին միացած յայտարարելուց յետո, այժմ գալ եւ մենակ մասնակցել այդպիսի ժողովի, գա կը լինէր համազօր վերջին պահուն մեր հայրենիքի խոշոր մասից, Թիւրքաց Հայաստանից հրաժարելուն, ինչ որ դուք, Պ.Ջալկովսկին, մեզնից չէք պահանջի եւ մենք էլ յանձն առնել չենք կարող: Մենք այսուհետեւ կարող ենք եւ սէտք ենք յաշնակից լինել Ռուսաստանին, ըայց ոչ թէ միանալ նրան»³⁸⁰:

Խնդրի շուրջ ռուսական քաղաքական շրջաններում գոյություն ունեին տարակարծություններ: 1919 թ. դեկտեմբերի 13-ին Փարիզից Ա.Դենիկինին ուղղած նամակում ռուսական ղեկավարական խորհրդի անդամ Բ. Սավինկովը գրում է. Կովկասի «...նշանակությունը մեզ համար պարզ է, այն առանձնապես մեծ է, քանի դեռ բոլշևիկների հետ պայքարի մեջ ենք և Կամավորական բանակին անհրաժեշտ է թիկունքն ապահովել: Մենք Կովկասում դեռևս հավատարիմ բարեկամներ ունենք հանձինս հայերի, որոնցից, սակայն, մենք օգտվել չկարողանանք և որոնց մենք աստիճանաբար կորցնում ենք: Հայաստանի հետ (որին աջակցում է Ամերիկան) անհրաժեշտ է բանակցությունների մեջ մտնել և հասնել համաձայնության, խոստանալով լայն ինքնավարություն. Հայաստանի հետ համաձայնությունը կհանգեցնի համաձայնության Ադրբեջանի հետ, իսկ Վրաստանը, որը նույն դերն է խաղում, ինչ էստոնիան Հյուսիսում, վերջինիս նման չի կարող մեզ միայնակ դիմագրավել»³⁸¹:

Այսպիսով, գալիս ենք այն համոզման, որ թե՛ Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը և թե՛ Ռուսաստանի Հարավը, ելնելով տարբեր դրդապատճառներից, ձգտում էին վերականգնել պաշտոնական հարաբերությունները: Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը ելնելով «երկաթե օղակում» հայտնված երկրի անվտանգությունից և այլ պատճառներից՝ 1919 թ. օգոստոսին վերականգնեց պաշտոնական հարաբերությունները Ռուսաստանի Հարավի գինված ուժերի գլխավոր հրամանատարության և նրան կից «Հատուկ խորհրդակցության» հետ: Դեռ 1919 թ. հունվարին Եկատերինոդարում էր Հայաստանի Հանրապետության դիվանագիական ներ-

³⁸⁰ Սիարոնյան Ա., Ըշվ. աշխ., էջ 32:

³⁸¹ ГАРФ, ф. 5827, оп. 1, д. 160, л.1-2; St'u fwa Россия антибольшевистская из белогвардейских и эмигрантских архивов, М., 1995, с. 353.

կայացուցիչ Հովհաննես Սաղաթելյանը, որը, սակայն, լիազորված չէր քննարկել քաղաքական հարցեր Ռուսաստանի հարավի հետ:

Ռուսաստանի հարավն էլ «Միասնական, անբաժանելի Ռուսաստան» ստեղծելու հեռահար նպատակներից ելնելով՝ ձգտում էր վերականգնել պաշտոնական հարաբերությունները Հայաստանի Հանրապետության հետ՝ իրագործելու Անդրկովկասի վերամիավորումը Ռուսաստանի հարավին: Մ. Զինկևիչի նշանակումը Ռուսաստանի հարավի գլխավորական ներկայացուցիչ արդեն նշանակում էր նրանց միջև պաշտոնական հարաբերությունների վերականգնում:

GEGHAM PETROSYAN
EREVAN STATE UNIVERSITY

*MILITARY-POLITICAL STATE OF THE REPUBLIC OF ARMENIA.
RESTORATION OF RELATIONS WITH THE SOUTH OF RUSSIA
(JUNE-DECEMBER, 1919)*

Summary

After accepting the Declaration of the Independence of the United Armenia the official relations with the general command of the Voluntary Army were cooled because A.Denikin did not want to recognize the Independence of Armenia which contradicted his strategy of the restoration of the Russian Empire.

In the middle of 1919 the international state of the Republic of Armenia became aggravated thus serious threats appeared. The Republic of Armenia, appearing within "the iron" ring, had looked for the outside support, trying to centralize its diplomatic efforts to restore relations with the South of Russia.

In that respect General A.Denikin wrote that "in September "the orientation" of the Republic of Armenia again changed and consequently changed its position towards us". On the one hand, A.Denikin wanted to restore the former territories of the Russian

Empire within the boundaries of 1914. on the other hand, the Republic of Armenia wished to preserve its independence.

In January 1919 the diplomatic representative of the Republic of Armenia Hovhannes Saghatelyan arrived in Ekaterinodar but he had not been commissioned to discuss political questions with the head-quarter of the South of Russia.

The government of the Republic of Armenia and the head-quarter of the South of Russia tried to restore their diplomatic relations. General A.Denikin wrote: "It is necessary to start negotiations with Armenia (which is supported by the United States) and achieve an agreement through promising wide autonomy. The agreement with Armenia will result in the agreement with Azerbaijan. As far as it concerns Georgia, which plays the same role as Estonia in the North, will not be able to oppose us alone, like the latter."

In August 1919 the Republic of Armenia restored official relations with the head-quarter of the military forces of the South of Russia (together with "Special counsel"). After the establishment of the official relations between them the government of the Republic of Armenia again carried out cautious policy, trying to escape political confrontation with the Voluntary Army and protect the security of the country by its help.

In its turn, proceeding from the perspective of the creation of "United, indivisible Russia," the South of Russia desired to establish official relations with the Republic of Armenia in order to integrate Transcaucasia with the South of Russia.